

## આચાર્ય હરિભદ્ર અને તેમનો 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' ગ્રંથ

નગીન જી. શાહ

મહામેધાવી ઉદારચરિત મહાન જૈનાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિય (વિ. ૭૫૭-૮૨૭) વિપુલ સાહિત્યસર્જન કર્યું છે. તેની ગુણવત્તા પણ ઉચ્ચ કોટિની છે. તેમણે જૈનાગમની ટીકાઓ લખી છે, જૈનાગમોના વિવિધ વિષયો ઉપર પ્રકરણગ્રન્થો લખ્યા છે, કથાગ્રન્થો રચ્યા છે, દર્શન અને યોગ વિષયક રચનાઓ કરી છે. વઢી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને ભાષામાં તેમણે સર્જન કર્યું છે. તેમણે જૈનવાઙ્મયનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રદાન કર્યું છે, એટલું જ નહિ પણ તે કાળે જે ભારતીય જૈનેતર વિદ્યાસમૃદ્ધિ હતી તેમાંથી ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વોને ગ્રહી સંચય કરી તેમણે જૈનસાહિત્યની શ્રીવૃદ્ધિ કરી છે. તેમની કેટલીક પ્રસિદ્ધ કૃતિઓનાં નામ છે — ધૂર્તાહ્યાન, સમરાદિત્યકથા, ધર્મચિંદુ, લલિતવિસ્તાર, અષ્ટક, પોઢશક, યોગચિંદુ, યોગશતક, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, યોગવિશિકા, અનેકાન્તજયપતાકા, ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય. બૌદ્ધ દિઙ્નાગકૃત ન્યાયપ્રવેશ ઉપર ટીકા લખી તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે જ્ઞાનસામગ્રી ઉપર કોઈ સંપ્રદાયવિશેષનો ઇજારો નથી. એ તો જે કોઈ તેનો ઉપયોગ કરે તેની છે. આવા મહાન આચાર્ય પોતાને સાધ્વી યાકિની મહત્તરના વિદ્યાપુત્ર(સૂન) તરીકે ઓઢ્ઢાવે છે. આમાં પ્રગટ થાય છે તેમના હૃદયની વિશાલતા અને તેમના ચિત્તની નિર્મલ ઉદારતા-ઉદાત્તતા. અહીં આટલું જ પર્યાપ્ત છે. વિશેષ જિજ્ઞાસા ધરાવનારે પૂજ્ય પંડિત સુખલાલજીએ લખેલું પુસ્તક 'સમદર્શી આચાર્ય હરિભદ્ર' જોવું જોઈએ.

આ નિબંધમાં આપણો પ્રયત્ન 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' ગ્રંથની જે કેટલીક મહત્ત્વની લાક્ષણિકતાઓ છે તેમને સંક્ષેપમાં દર્શાવવાનો છે.

(૧) જૈન પરંપરામાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમનું નિરૂપણ ચૌદ ભૂમિકાઓ (ગુણસ્થાનો) દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ જૈન પરિપાટી છે. તેથી જૈન પરિભાષાનો પ્રચુર પ્રયોગ હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેના બદલે યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિ મુખ્યપણે આઠ યોગદૃષ્ટિઓ દ્વારા સમજાવવામાં આવી છે. વઢી, બીજી

બે રીતે પણ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ આલેખવામાં આવ્યો છે. એક રીત છે ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ એ ત્રણ પ્રકારના યોગની ક્રમિક ભૂમિકાઓ દ્વારા આલેખવાની અને બીજી રીત છે ગોત્રયોગી, કુલયોગી, પ્રવૃત્તચક્રયોગી અને સિદ્ધયોગી એ ચાર યોગીભેદો દ્વારા આલેખવાની. પરંતુ મુખ્ય રીત તો છે આઠ દૃષ્ટિઓ દ્વારા આલેખવાની. આ આઠ યોગદૃષ્ટિઓ છે - મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા અને પરા. આમ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ આલેખનની રીતની નવીનતા છે.

(૨) સામ્પ્રદાયિકતાને ગાળી વિવિધ યોગપરંપરાઓનો સમન્વય કરવાનો સ્તુત્ય પ્રયોગ હરિભદ્રસૂરિએ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં કર્યો છે. તે માટે તેમણે અનેક યોગશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી તે બધામાંથી નવનીત તારવ્યું છે. તે પોતે જ લખે છે :

**અનેકયોગશાસ્ત્રેભ્યઃ સંક્ષેપેણ સમુદ્ધૃતઃ ।  
દૃષ્ટિભેદેન યોગોઽયમાત્માનુસ્મૃતયે પરઃ ॥**

(૩) તેથી એક જ પરંપરામાં રુઢ થયેલી પરિભાષા કે શૈલીનો આશ્રય ન લેતાં નૂતન વ્યાપક પરિભાષા અને નૂતન શૈલી હરિભદ્રસૂરિએ એવી રીતે યોજી કે જે દ્વારા બધી જ યોગપરંપરાઓના યોગવિષયક મૂળગત મંતવ્યો કેવી રીતે એક છે અથવા એકબીજાની તદ્દન નજીક છે એ દર્શાવી શકાય અને જુદી જુદી પરંપરાઓમાં યોગતત્ત્વ વિશેનું જે પારસ્પરિક અજ્ઞાન પ્રવર્તતું હોય તેને યથાસંભવ નિવારી શકાય.

(૪) યોગનું પ્રયોજન જ ચિત્તશુદ્ધિ છે, રાગદ્વેષરૂપ મઝમાંથી ચિત્તની મુક્તિ છે. યોગગ્રંથમાં યા તેના લેખકમાં આ શુદ્ધિના દર્શન થવા જોઈએ. જુદી જુદી પરંપરાના યોગાચાર્યોને હરિભદ્રસૂરિે બહુ આદરપૂર્વક ઉલ્લેખે છે, યાદ કરે છે. તે યોગભાષ્યના કર્તા વ્યાસને મહામતિ કહે છે, યોગસૂત્રકાર પતંજલિને ભગવાન પતંજલિ કહે છે, ભાસ્કરબંધુને ભદંત તરીકે ઉલ્લેખે છે. વઢી, તે તે પરંપરાના કપિલ, બુદ્ધ અને જિનને તે સર્વજ્ઞ તરીકે સ્વીકારે છે. તે બધા સર્વજ્ઞ હોવા છતાં તેમની દેશનામાં જણાતા ભેદનો ખુલાસો તે શ્રોતાઓની કક્ષાના ભેદના આધારે કરે છે. તેમનો દેશનાભેદ વિનેયાનુગુણ્યને કારણે છે એમ તે કહે છે. કપિલ વાગેરે ભવવ્યાધિને મટાડનાર શ્રેષ્ઠ વૈદ્યો (ભવવ્યાધિભિષગવરો) છે. તેઓ વ્યાધિની તીવ્રતામંદતા પારખી પછી તે પ્રમાણે ઔષધ આપે છે. એકનું એક ઔષધ બધા

વ્યાધિગ્રસ્તોને ન અપાય. ભિન્ન ભિન્ન પરંપરાઓના સમન્વયમાં તેમ જ તેમની એકતામાં બાધક એવા શુષ્ક તર્ક, વાદવિવાદ અને કુતર્કગ્રહને તે યોગસાધનાના વિરોધી ગણે છે.

(૫) આઠ યોગદૃષ્ટિઓની યોજનાનું સૂચન હરિભદ્રસૂરિને બૌદ્ધ આચાર્ય વસુબન્ધુ રચિત અભિધર્મકોશ (૧.૪૧)માંથી મળ્યું લાગે છે. ત્યાં કહ્યું છે : **ચક્ષુશ્ચ ધર્મધાતોશ્ચ પ્રદેશો દૃષ્ટિરુદ્ધા** । આના ઉપર સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં એક વાક્ય આ પ્રમાણે શરૂ થાય છે : **સમેધામેધરાત્રિન્દિવરૂપદર્શનવત્...** । હવે સરસાવો યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયના શ્લોક ૧૪નો પ્રારંભ : **સમેધામેધરાત્ર્યાદૌ...** । વળી, હરિભદ્રસૂરિએ ઓઘદૃષ્ટિ અને યોગદૃષ્ટિનો ભેદ સમજાવ્યો છે. શ્લોક ૧૩ અને ૧૪માં તે 'યોગદૃષ્ટિ' અને 'ઓઘદૃષ્ટિ' પદોનો પ્રયોગ કરે છે. અભિધર્મકોશ (૫.૩૭)માં પણ આ બે પ્રકારની દૃષ્ટિઓ અને આ જ બે પદોનો પ્રયોગ મળે છે. ત્યાં (૫.૩૭)માં **તથૌઘયોગા દૃષ્ટીનાં** એવો પ્રયોગ છે અને (૫.૩૮)માં આવતા **દ્વિધા દૃષ્ટૈર્વિવેચનાત** એ પાદમાં આ બે પ્રકારની દૃષ્ટિઓના ભેદનો નિર્દેશ છે. પરંતુ અભિધર્મકોશનું આ બે દૃષ્ટિઓનું વિવેચન હરિભદ્રસૂરિના વિવેચનથી સાવ જુદું છે. આ ઉપરથી એટલું તો નિશ્ચિત છે કે હરિભદ્રસૂરિ સંભાષ્ય અભિધર્મકોશના અભ્યાસી હતા અને તેનું મહત્ત્વ તેમના ધ્યાન બહાર ન હતું. મને લાગે છે કે અભિધર્મકોશભાષ્ય, તત્ત્વાર્થસૂત્રભાષ્ય અને યોગભાષ્ય આ ત્રણનો ઝુંડાળથી અભ્યાસ કરનારની દૃષ્ટિ અવશ્ય ખુલી જાય છે અને માત્ર એક પરંપરાના ગ્રંથને જાણનારને જે જ્ઞાન-ભાન કદી પ્રાપ્ત થતું નથી તે જ્ઞાન-ભાન આ ત્રણે પરંપરાના આ ત્રણે ગ્રંથોને મુક્ત મને વાંચી સમજનારને એકાએક પ્રગટ થાય છે. બૌદ્ધ બુદ્ધધોષકૃત 'વિસુદ્ધિમગ્ગ' પણ યોગના જિજ્ઞાસુઓએ અવશ્ય વાંચવો જોઈએ. તેનું હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષાન્તર થયું છે.

(૬) અભિધર્મકોશમાંથી તો આઠ યોગદૃષ્ટિઓનું સૂચનમાત્ર હરિભદ્રસૂરિને મળ્યું છે, જ્યારે આઠ યોગદૃષ્ટિઓ દ્વારા આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમનું વિગતવાર વ્યવસ્થિત યોજનાબદ્ધ નિરૂપણ તેમનું પોતાનું આગવું છે. આઠ યોગદૃષ્ટિઓ દ્વારા આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિનો સિદ્ધાન્ત તેમણે પોતે જ પતંજલિના આઠ યોગાંગો, બૌદ્ધ ભદંત ભાસ્કરના આઠ ચિત્તગુણો અને શૈવ ભગવદ્દત્તની આઠ ચિત્તદોષમુક્તિઓને સાંકળી ઘડ્યો છે. આમ કરીને તેમણે આધ્યાત્મિક ક્રમિક સોપાનોના આલેખનમાં

અપૂર્વ સમન્વય સાધ્યો છે. આઠ યોગદૃષ્ટિઓને જે સાર્થક નામો આપ્યાં છે તે તેમણે પોતે જ આપેલાં છે, બીજે ક્યાંયથી લીધેલાં નથી. તે દૃષ્ટિઓ છે - મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા અને પરા. આઠ યોગાંગો છે - યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ. આઠ ચિત્તગુણો છે - અદ્વેષ, જિજ્ઞાસા, શુશ્રૂષા, શ્રવણ, બોધ, મીમાંસા, પ્રતિપત્તિ અને પ્રવૃત્તિ. આઠ ચિત્તદોષો, જેમાંથી મુક્તિ ક્રમશઃ તે તે દૃષ્ટિમાં થાય છે, તે છે - खेद, उद्वेग, क्षेप, उत्थान, भ्रान्ति, अन्यमुद्, गुग् અને આસંગ.

(૭) આ આઠ યોગદૃષ્ટિઓના નિરૂપણમાં જૈન પરંપરાના ગુણસ્થાન-ક્રમારોહસિદ્ધાન્તની ભૂમિકાઓ કઈ કઈ યોગદૃષ્ટિમાં સમાવેશ પામે છે તેના નિર્દેશો હરિભદ્રસૂરિએ કર્યા છે. વઢી, તે સિદ્ધાન્તના કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો જેવા કે ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત, યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ પણ તેમણે પ્રયોજેલ છે. મિત્રાદૃષ્ટિને તેમણે મુખ્યાર્થમાં પ્રથમ ગુણસ્થાન ગણી છે.

**प्रथमं यद् गुणस्थानं सामान्येनोपवर्णितम् ।**

**अस्यां तु तदवस्थायां मुख्यमन्वर्थयोगतः ॥**

છેલ્લા પુદ્ગલપરાવર્તમાં આ ગુણસ્થાન જીવને હોય છે. વઢી તેમણે કહ્યું છે કે દીપ્રાદૃષ્ટિની પ્રકૃષ્ટતાએ પ્રથમ અપૂર્વકરણાનન્તર ગ્રંથિભેદ થાય છે અને તે થતાં સ્થિરાદૃષ્ટિની ભૂમિકા આવે છે. આમ સ્થિરાદૃષ્ટિ એ સમ્યગ્દૃષ્ટિ નામનું ચોથું ગુણસ્થાન છે. પરાદૃષ્ટિમાં દ્વિતીય અપૂર્વકરણથી ધર્મસંન્યાસ અર્થાત્ ક્ષાયોપશમિક ધર્મોનો સંન્યાસ અને તેને પરિણામે ક્ષાયિક ધર્મો (કેવલજ્ઞાન આદિ) જન્મે છે એમ કહ્યું છે. ઘાતિકર્મોના ક્ષયથી કેવલજ્ઞાન અને ત્યાર પછી અઘાતિકર્મોના ક્ષયથી અયોગરૂપ પરમ યોગ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહી સયોગકેવલી અવસ્થા અને અયોગકેવલી અવસ્થાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે. આમ આ પરાદૃષ્ટિમાં અપૂર્વકરણ નામના આઠમા ગુણસ્થાનથી માંડી અયોગકેવલી નામના ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધીનો આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ સમાવેશ પામે છે. ‘અયોગ’ શબ્દનો અર્થ છે મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિનો અભાવ. અહીં ‘યોગ’ શબ્દ જૈન પારિભાષિક અર્થમાં પ્રયોજાયો છે.

આમ આઠ યોગદૃષ્ટિઓમાં જૈન, બૌદ્ધ, પાતંજલ અને શૈવ પરંપરાની યોગધારાઓનો સમન્વય કરવાનો હરિભદ્રસૂરિએ ઝમઢા પ્રયત્ન કર્યો છે.

(૮) હરિભદ્રસૂરિએ તે તે યોગમુદ્ધા પરત્વે જુદી જુદી યોગપરંપરાના આચાર્યો કેવા એકમત છે, અને તે બધા શબ્દભેદથી કેવી રીતે એક જ વસ્તુ કહે છે એ દર્શાવ્યું છે. પ્રભાદૃષ્ટિમાં નિર્મલ ધ્યાનને પરિણામે અસંગાનુષ્ઠાનરૂપ સત્પ્રવૃત્તિપદ હોય છે એમ કહી આ પદને જુદી જુદી યોગ પરંપરામાં જુદા જુદા નામે ઓલ્લખવામાં આવે છે એમ કહ્યું છે. આ નામો છે - પ્રશાન્તવાહિતા (સાંખ્યયોગ), વિસભાગપરિક્ષય (બૌદ્ધ), શિવવર્ત્મ (શૈવ) અને ધ્રુવાધ્વન્ (મહાવ્રતિક).

(૯) પંડિત મુખલાલજી એમના 'સમદર્શી આચાર્ય હરિભદ્ર' ગ્રંથમાં કહે છે કે ગીતા આદિ અનેક ગ્રંથોમાં 'સંન્યાસ'પદ બહુ જાણીતું છે. કોઈ જૈનાચાર્યે, હરિભદ્ર પહેલાં, એને સ્વીકાર્યું લાગતું નથી. હરિભદ્ર એ 'સંન્યાસ'પદને સ્વીકારે છે એટલું જ નહિ, પણ ધર્મસંન્યાસ, યોગસંન્યાસ અને સર્વસંન્યાસરૂપે ત્રિવિધ સંન્યાસનું વર્ણન કરી એમ સૂચવે છે કે જૈન પરંપરા ગુણસ્થાનો દ્વારા જે વિકાસક્રમ વર્ણવે છે તે આ ત્રિવિધ સંન્યાસમાં આવી જાય છે.

(૧૦) વઢી, પંડિતજી તેમના ઉપર્યુક્ત ગ્રંથમાં નીચે મુજબ નોંધે છે : ગીતાકારે માત્ર કર્મના (પ્રવૃત્તિના) સંન્યાસને સંન્યાસ ન કહેતાં કામ્યકર્મના ત્યાગને સંન્યાસ કહેલ છે, અને નિત્યકર્મ કરવા છતાં તેના ફલમાં અનાસક્ત રહેવા ઉપર મુખ્ય ભાર આપી સંન્યાસનું હાર્દ સ્થાપ્યું છે. હરિભદ્રસૂરિએ પણ ગીતાનિરૂપિત સંન્યાસના બે તત્ત્વો યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં નિરૂપ્યાં છે. કામ્ય યા ફલાભિસંધિવાળાં કર્મોનો જ ત્યાગ એ એક, અને જે નિત્ય અને અનિવાર્ય કર્માનુષ્ઠાન હોય તેમાં પણ અસંગતા યા અનાસક્તિ એ બીજું. આ બે તત્ત્વોને સ્વીકારી તેમણે ઇતર નિવૃત્તિપ્રધાન પરંપરાઓની પેઠે જૈન પરંપરાને પણ પ્રવૃત્તિના યથાર્થ સ્વરૂપનો બોધ આપ્યો. આ વસ્તુ જૈન પરંપરામાં પ્રાચીન કાલથી ઉપદેશાયેલી છે જ. કાષાયિક પ્રવૃત્તિથી જ કર્મબંધ થાય છે, કષાયરહિત પ્રવૃત્તિથી કર્મબંધ થતો નથી. એટલે પ્રવૃત્તિ નહિ પણ કષાયો છોડવાના છે. **કષાયમુક્તિઃ કિલ મુક્તિરેવ** । આ જ વાતને હરિભદ્રસૂરિએ વ્યાપક પરિભાષામાં સુંદર રીતે રજૂ કરી છે.

(૧૧) ઉપરાંત, પંડિતજીએ આપણું ધ્યાન એક રસપ્રદ બાબત પ્રત્યે દોર્યું છે, તે નીચે મુજબ છે. ગીતામાં આવતી 'બુદ્ધિજ્ઞાનમસંમોહઃ' પદાવલીનો પ્રયોગ કરી હરિભદ્રસૂરિએ બુદ્ધિ કરતાં જ્ઞાનની અને જ્ઞાન કરતાં અસંમોહની કક્ષા કેવી ચડિયાતી છે તે રત્નની ઉપમા દ્વારા દર્શાવ્યું છે, અને છેવટે તેમણે કહ્યું છે કે

સદનુષ્ઠાનમાં પરિણમતું આગમજ્ઞાન જ અસંમોહ છે. બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહ બોધના ત્રણ પ્રકાર છે. ઇન્દ્રિયોના આધારે થતો બોધ બુદ્ધિ છે, આગમપૂર્વક થતો બોધ જ્ઞાન છે, અને આ જ્ઞાનનું સદનુષ્ઠાનમાં પરિણમવું એ જ અસંમોહ છે.

(૧૨) ધર્મગ્રંથોનાં લેખન, પૂજન, દાન, આદિને હરિભદ્રસૂરિએ યોગબીજ ગણ્યું છે. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયનો 'લેખના પૂજના દાનં' इत्यादि આજો શ્લોક તેમણે બૌદ્ધ આચાર્ય મૈત્રેય રચિત 'મધ્યાન્તવિભાગ'માંથી લીધો છે, તેમણે રચેલો નથી. આ દર્શાવે છે કે બૌદ્ધ સાધનામાર્ગને તેમણે આત્મસાત્ કરી લીધો હતો અને બૌદ્ધ પરંપરાનું તેમને ઝૂંડું જ્ઞાન હતું. જૈનો પણ આગમપૂજન આદિને સમ્યગ્દૃષ્ટિની ધર્મપ્રવૃત્તિ ગણે છે.

(૧૩) સર્વજ્ઞોનો દેશનાભેદ શ્રોતાઓની કક્ષાઓના ભેદને કારણે છે એ હરિભદ્રસૂરિના કથનના મૂળમાં મહાયાનનો ઉપાયકૌશલ્યનો સિદ્ધાન્ત લાગે છે. મહાયાનસૂત્ર સદ્ધર્મપુંડરીકના બીજા પરિવર્તનું નામ જ ઉપાયકૌશલ્ય છે. મહાયાનના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ બોધિચર્યાવતારનો નીચેનો શ્લોક જુઓ.

**દેશના લોકનાથાનાં સત્ત્વાશયવશાનુગા ।**

**ભિદ્યતે બહુધા લોક ઉપાયૈર્બહુભિઃ પુનઃ ॥**